

TALURAHVAHARIDUSE EESMÄRGID JA VORMID

Rootsi aja lõpust pärisorjuse kaotamiseni

Väino SIRK

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; vsirk@hotmail.ee

On käsitletud talurahvahariduse eesmärke, haridusideoloogiat ja -poliitikat nii Rootsi võimu all kui ka Põhjasõja järel, mil Läänemere provintsid kuulusid Vene impeeriumi, ent olid kultuuriliselt Läände avatud. On iseloomustatud pärisorjusaegse talurahvahariduse kaht olulist vormi – koduõpetust ja talurahvakooli. On püütud leida võimalusi sissevaateks allikatega nõrgalt kaetud koduõpetusse ja näidatud põhjusi, miks see eesmärkidelt talurahvakooliga sarnane õppesüsteem hakkas pikkamisi taanduma, muutudes lõpuks rahvakooli mineva lapse koduseks ettevalmistamiseks.

Uusaja esimestel sajanditel põhjustasid reformatsiooni, pietismi ja valgustuse mõjud ning Eesti üleviimine Rootsi võimu alt Venemaa koosseisu suuri muutusi ühiskondlike institutsioonide arengus. Hariduse valdkonnas tähendas see kõrgemate koolitüüpide (gümnaasium, ülikool) asutamist. Kvalitatiivselt uue sisu ja vormi sai juba orduajal katoliku kiriku poolt algatatud rahvaõpetus, sest selle eesmärgid muutusid põhjalikult.

Artiklis on vaatluse all kaks talurahvahariduse vormi: koduõpetus ja kool. Lähemalt pole vaadeldud konfirmatsiooni (leeritamist) ega mitmesuguseid vahevorme, mis haridustööle kaasa aitasid. Nii koduõpetus kui kool eksisteerisid ka pärast vaadeldavat ajajärku. Kuid sel ajal olid haridusideoloogia ja -poliitika asetatud mõlemad otsekui kaalukaasile: nad ei järgnenud teineteisele ega täiendanud oluliselt teineteist. Küsimus asetus osaliselt isegi nii: kas üks või teine? Nad sümboliseerisid eri ühiskonna- ja kultuuritüpe.

TALURAHVAHARIDUSE EESMÄRGID JA ALGUS.

ROOTSI RIIGI HUVID

Ühtsuse, seotuse ja järgnevuse mõttes oli hariduskorralduse süsteemsus seisusühiskonnale olemuslikult võõras. Riiklik ja valitsevate kihtide hariduspoliitika kujundas mittekoherentset koolivõrku. Selle aluseks olid ühiskondlikus tööjaotuses

eri seisustele kinnistatud sfäärid, mis olid õiguslikult määratletud. Eesõigustega ja eesõigusteta seisuste elumaailmad olid järsult erinevad, neisse kuuluti sünnipäraselt, hariduse sotsiaalset mobiilsust loov osa oli väga piiratud. Seisusühiskonna haridusel oli tugev kutseline suunitlus: talulaste harimiseks töösuse aspektist ei peetud peale pere või kogukonna muid institutsioone vajalikeks. Küll aga pole ühiskonnale kunagi tähtsusetu olnud arvukaima seisuse maailmavaade ja käitumine. Selle kujundamiseks on kasutatud mitmesuguseid vahendeid, varem või hiljem on aktualiseerunud ka talurahva kirjaoskuse küsimus.

Industriaalajastu inimesele on kirjaoskusel vaimne ja praktiline tähendus. Varase valgustusaja (17. sajand) ja valgustusaja eestlastele oli sel (nii nende eneste kui ka ühiskonna juhtivate jõudude vaatevinklist) selgelt valitsev vaimne (märgilissümboolne) tähendus. Raamat ja lugemine tähendas eeskätt osalust jumalasõnas, kontakti ebamaise ning igavikulisega. Kõik see seostus võimsa sihtsüsteemi – kirikuga.

Kirjakultuur kuulus Eestis valdavalt 13. sajandil juurdunud kiriklikku kultuuri-süsteemi. Viimase peaülesanne oli kristliku õpetuse viimine rahva teadvusse. Keskaja katoliiklikus maailmas tehti seda suusõnaliselt visuaalkunsti ja muusika toetusel. Agentideks olid rändjutlustajad, mungad ja teised vaimulikud. Kirik kui kirjakultuuri kants oli rahvale võõras ja kättesaamatu.

Reformatsioon võttis kirjasõna rahva hulgas tehtava töö põhivahendite hulka, mis sai võimalikuks tänu trükikunstile. Protestandi vaatekohast pidi igas majas olema vaimulik raamat, soovitatavalt piibel. Lugemisoskus tunnistati inimese täisväärtuslikuks olemise ja eluks ettevalmistatuse vajalikuks komponendiks. Sellest sai omamoodi õndsuse eeltingimus ja rahva lugemaõpetamisest luterliku kiriku tähtis tööeesmärk.¹ Lugemist ei saanud aga õpetada vaimulike lühiajalistel kohtumistel suurte inimhulkadega. See eeldas süstemaatilist õppetegevust individuaalselt või väikestes gruppides, mistõttu aktualiseerus 16. sajandil Lääne- ja Kesk-Euroopas rahvakooli, st emakeelse elementaarkooli küsimus. Sellist kooli vajati eriti maaelanikkonna tarbeks. Tollane talurahvakool võis hilisemast vaatekohast tunduda üpris primitiivne: oli see ju peamiselt lugemisoskust ja usuõpetust pakkuva katekismusekool. Uuemates uurimustes on Martin Lutheri tituleerimist “saksa rahvakooli isaks” peetud liialduseks. Kirjaoskus olnud Saksamaal, trükikunsti hällis, juba varem küllaltki levinud. Ometi tunnistatakse, et vähemalt maarahva õpetamisele andis reformatsioon algtõuke.² Baltimaadele jõudis see protsess üsna pika nihkega. Eestis tekkisid pärast reformatsiooni rahvakoolid vaid suuremates linnades, elanikkonna põhimass elas aga maal, kus koole ei olnud. Ka trükitud raamat, milleta ulatuslik rahvaõpetus oli võimatu, jõudis eesti talupojani suhteliselt hilja ja aegamisi. Talurahva süstemaatiline juhtimine kirjakultuuri juurde algas siin alles 17. sajandil.

¹ **Heininen, S. jt.** Kirikulugu. Olion, Tallinn, 1991, 81.

² **Siegert, R.** Volksbildung im 18. Jahrhundert. – Rmt: Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Band II. 18. Jahrhundert. Vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800. Hrsg. von N. Hammerstein, U. Herrmann. Verlag C. H. Beck, München, 2005, 447.

Rootsi riigi kiriku- ja hariduspoliitika kujunes katoliikluse ning protestantismi vahelise võitluse taustal. Luterlik kirik oli Rootsis riigikirik, kasutades riigivõimu täit toetust ja olles kuningavõimule igati lojaalne. Kiriku ja riigi eesmärgid olid võrdlemisi heas kooskõlas ning kõrged kirikuametnikud, näiteks kindralsuperintendent Johann Fischer (oli ametis aastail 1673–1699), olid Rootsi riiklike huvide kindlad kaitsjad. See tagas kirikule märkimisväärse edu eestlaste kristliku harimise programmi – mille üks osa oli ka lugemisoskuse levitamine – elluviimisel. Edu ei tulnud siiski kergesti. Pikaajaline luterliku indoktrineerimise töö hakkas alles Karl XI tugeva kuningavõimu (1660–1697) ja feodaalsete struktuuride blokeerimise tingimustes nähtavaid tulemusi andma.³ Nüüd saavutas eestlaste akultuatsioon 17. sajandi kõrgeima taseme. Talupoeglik suulisel, pärimuslikul rahvakultuuril põhinev maailmapilt ei asendunud veel kirjalikku eliitkultuuri esindava protestantliku elukäsitusega, kuid eestlaste maailmanägemine lähenes sakslaste omale.⁴

Järjekindlalt võideldi nn ebausukommete ja vaadete vastu ning pandi alus maakoolide võrgule: rootsiaegse rahvakooli kõrghetkeks, 1694. aastaks, oli maal avatud 59 kooli. See ei olnud veel kogu maad haarav koolivõrk, kuid eesti rahvaõpetus lähenes siis Põhja-Euroopa tasemele. Kooli kõrval levisid muudki rahvaõpetuse vormid, mille eesmärgiks oli raamatulugemisoskus.⁵ On oluline, et koolide kaudu pandi alus lugemisoskust rahva hulgas tunduvalt laiendanud koduõpetusele. Need umbes 60 kooli ilmselt veidi üle 1000 õpilasega täitsid seejuures eeskätt hädavajaliku katalüsaatori osa, ilma milleta poleks kodus õppimine saanud juurduda.

Talurahva mentaliteedi ja käitumistavadega ei olnud ikkagi rahul ei kuningas, riigikirik ega sõjaväejuhid. Karl XI ajal püüti eestlastes kasvatada riigialama lojaalsust, “kuninga alama” tunnet ja arusaama mõistetest *kuningas* ning *isamaa*. Elina Öpiku järgi jäid *suure Rootsi isamaa* mõiste ja selle riigi huvid eestlasele tõenäoliselt võõraks, sest rahva hulgas juba populaarseks saanud kuningas suri ning maad tabas ränk näljahäda, millele järgnes peagi Põhjasõda.

Rootsi võimud ei tahtnud eestlasi meelsasti armeesse võtta, sest “talupojad armastavad rohkem atra kui sõda ja eelistavad metsa lahinguväljale”. Ometi tuli neid väkke värvata, ja mitte vähe.⁶ Talupoegkonna mõõdukas protežeerimine ja eestlaste orjusest tingitud negatiivsete joonte kõrvaldamine oli üks Rootsi riigi eesmärke, milleks pidi kaasa aitama ka kooliharidus.⁷ Mõisnikkonnas oli arvukalt neid, kes rahvaõpetusest kuuldagi ei tahtnud. Osalt oli see paratamatu ja arusaadav reaktsioon võimuga opositsioonis olevate aadlike poolt, sest kooliharidust juurutasid institutsioonid, mida kohalik ülikkond kuigi palju kontrollida ei saa-

³ **Öpik, E.** Eestlane Rootsi alamana. – Keel ja Kirjandus, 1992, 7, 389.

⁴ **Veispak, T.** Eestlased Rootsi ajal. – Looming, 1990, 2, 243–244.

⁵ Vt lähemalt **Andresen, L.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, I. Eellugu ja algus kuni Põhjasõjani. Avita, Tallinn, 1997, 195, 232.

⁶ **Laidre, M.** Üks hä tru ja õige sullane. Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal 1654–1700. Kirjastus Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 1999, 188, 191.

⁷ **Kroon, K.** Kolme lövi ja greifi all Põhjasõjas. Eestlased ja lätlased Rootsi armees, nähtuna sotsiaal-majanduslike muutuste taustal 17. sajandi lõpul–18. sajandi algul. Argo, Tallinn, 2007, 74.

nud. Kooliasjus häiris mõisnike tsentraliseeritus ja kesk võimu surve. Aadli oli rahva kristliku harimise vajadust kergem mõista, talurahva õpetamine ja kasvatamine tema laiemaks osalemiseks riigi elus ei olnud aga meeltemööda. Aadli ja kuninga vahekorid oli pingeline. Kroonik Christian Kelchi järgi põhjustas mõisnike koolivastast muuhulgas ka hariduse “poliitiline tagamõte”.⁸ Feodaalriikides ei peetud üldiselt talurahvast poliitiliseks subjektiks. Kuid olukorras, kus kesk võimul oli balti aadliga tõsine konflikt ja armee tundis puudust elavjõust, oli Rootsi võimu suhtumine tavalisest mõnevõrra erinev. Kirikujuhid ja vaimulikud ei lähtunud üksnes riigi huvidest. 17. sajand oli varavalgustuslik ajajärk, mistõttu paljudele neist olid tõukejõuks ka humanismi- ja haridusideaalid, mis toodi kaasa Saksamaa ning Rootsi ülikoolidest.⁹

Aivar Põldvee järgi jõudis 1694. aastal lõpule üks ajajärk Liivi- ja Eestimaa kiriku- ning kooliloos. Algatused olid tehtud ja arenguvõimalused selgunud – see määras talurahvakooli näo. Koolide asutamise, lugemisoskuse laienemise ja kirikliku kirjasõna levikuga olid alanud pöördumatud protsessid, mida ei suutnud olematuks teha ka Vene aeg, mis tühistas paljud Rootsi ajal toimunud muutused. Aadel taastas oma positsioonid kirikuasjade otsustamisel, kuid Rootsi kiriku-seadus jäi ometi püsima (kuni 1832. aastani) ja koos sellega talurahva harimise nõue.¹⁰

HARIDUSIDEOLOOGILISED JA POLIITILISED MÕJURID PÄRAST PÕHJASÕDA

Juba Peeter I ajal selgusid baltisaksa eliidi ja Vene riigivõimu ühised huvid. Varase valgustuse ideedest mõjutatud tsaar (1721. aastast keiser) hindas baltisakslasi, nende – suures osas Rootsi võimu kontrolli all rajatud – õigussüsteemi ja kohaliku omavalitsuse organeid. Vene võimud hindasid tollal ka läänelikku haridust.

Kapitulatsioonidega jäeti püsima endine koolikorraldus. Nii võis 18. sajandil ka rahvaõpetus toetuda Rootsi ajal rajatud vundamendile, jäädes seadusandlikul alusel kiriku mõjusfääri. Peeter I nimel nõudis Gerhard Johann von Löwenwolde, tsaari täievoliline esindaja Liivi- ja Eestimaal, mõisnikelt koolmeistrite uuesti ametissepanekut.¹¹ Väärrib tähelepanu, et Löwenwolde – tolle aja tüüpiline balti aadellik tegelane, kes Rootsi poliitilised huvid reetis – nimetas rootsiaegseid koolimäärusi “kiiduväärseteks”.

⁸ Kelch, C. Liivimaa ajalugu. Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2004, 460.

⁹ Piirimäe, H. Bengt Gottfried Forselius oma ajastus. – Rmt: 300 aastat pedagoogikaharidust Eestis. Konverentsi ettekanded. Vastutav toimetaja E. Laul. Eesti NSV Haridusministeerium, Tallinn, 1984, 11.

¹⁰ Põldvee, A. Talurahvakoolid Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi viimasel veerandil. – Rmt: Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. Koost E. Küng. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 8 (15).) Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 2002, 150.

¹¹ Andresen, L. Eesti rahvakoolide seadused 18. ja 19. sajandil. 2. trükk. E. Vilde nim. Tallinna Pedagoogiline Instituut, Tallinn, 1988, 18–20.

Uusikaupunki rahulepingu põhjal (1721) kindlustati evangeelsele usule eluõigus ja puutumatus ning kirikule majanduslik ja administratiivne iseseisvus.¹² 1711. aastal hakkas Peeter I ise Liivimaa protestantliku kiriku peaks. Kiriku aineoline olukord jäi sellele vaatamata sõja järel raskeks ja riigi materiaalne toetus napiks. Suur puudus oli hea ettevalmistuse ja missioonitundega pastoritest. Sõjaeelse ajaga võrreldes oli kiriku võime elu mõjutada ikkagi kahanenud.¹³ Vene võimu märkimisväärne järeleandlikkus oli osalt sõjaaegne taktika, rahu saabudes ja mitmete Peetri järglaste ajal püsis Läänemere provintside ühiskondlik-poliitiline vaikelu aga suu- resti tänu Vene keskvalduse nõrkusele: puudusid raha ning asjatundlikud inimesed siinsete provintside järelevalveks.

Tugevaks tõukejõuks rahvaharidustöös sai pietism, mis levis nii pastorkonnas kui aadli seas. Liivimaa rüütelkond lükkas siiski tagasi nii kindralsuperintendent Jakob B. Fischeri kui ka tema järglase Andreas Zimmermanni koolikorralduskava (viimase 1747. aastal). Hernhuutlusest mõjutatud mõisnikud nägid aga koolis tihti- peale abivahendit usuliikumise tugevdamiseks. Tuleb arvestada, et 18. ja 19. sajandi- dil olid balti mõisnikud ja haritlaskonna tuumiku moodustanud pastorid inimlikul ning seltskondlikul tasandil tugevasti seotud, mistõttu haridusideoloogilised keskus- telud olid tavalised.

1762. aastal troonile tõusnud Katariina II pidas sarnaselt paljudele valgustaja- tele regionaalseid eriõigusi progressivastasteks. Samas iseloomustas protestandina sündinud keisrinna suhteliselt suur ususalivus. 1764. aastal toimus Katariina II pompöösne ringsõit Eesti- ja Liivimaal, mis jätsid valitsejannale meeldiva mulje. Ta veendus, et pinnas ümberkorraldusteks oli siin märksa soodsam kui Venemaa sisekubermangudes.¹⁴ Kohalikud valitsevad kihid said aga vahetu kogemuse alga- vast kõva käe poliitikast.

1765. aasta maapäevale esitatud Zimmermanni ja ülemkonsistoriumi presi- dendi Johann Adolf von Ungern Sternbergi ühine koolikorralduskava võeti vastu. Selle kuulutas välja Liivimaa kindralkuberner George von Browne (Browne'i patent). See kava oli mõisnikele sobivam ja meeldis talupoegadelegi, sest pööras põhitähelepanu koduõpetusele. Ilmnes taotlus õpetada võimalikult kõigile talu- noortele lugemist ja usutõdesid, jäädes samas koolikoormuste osas suhteliselt mõõdukaks. Ses mõttes ühtis hariduskava vaim talurahva olukorda parandada püüdvate määrustega.¹⁵

¹² **Paucker, C. J. A.** Landrath Wrangell's Chronik von Ehstland nebst angehängten Ehstländischen Capitulations – Punkten und Nystädter Friedensschluß. Druck und Verlag von Heinrich Laakmann, Dorpat, 1845, 226.

¹³ Luterlik kirik oli Rootsi ajal olnud ainus ametlikult tunnustatud ja lubatud kirik. Nüüd ta kaotas sellise monopoliseeritud seisundi. Samas ei nõrgenenud ainult luterliku kiriku positsioon: Peeter I minimaliseeris ka õigeusu kiriku mõju riigiasjadele: **Thaden, E.** With the Collaboration of *Marianna Forster Thaden.* Russia's Western Borderlands, 1710–1870. Princeton University Press, Princeton, 1984, 8–9.

¹⁴ **Laur, M., Tannberg, T., Piirimäe, H.** Eesti ajalugu, IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Tegevtoimetaja M. Laur. Peatoimetaja S. Vahtre. Ilmamaa, Tartu, 2003, 102.

¹⁵ **Laur, M.** Rahvakoolikorraldus 18. sajandi Liivimaal. – *Kleio*, 1997, 2 (20), 18–19.

1765. aasta maapäeval toimunu kinnitab, et selleks ajaks oli kõige lihtsakoelisem, rahvaõpetust üldse ignoreeriv tegelane sunnitud haridusideoloogilisel (ja -poliitilisel) areenil märgatavalt tahapoole tõmbuma. Rahva lugemisoskuse tähtsus leidis järjest enam toetamist ja mõistmist. Probleemiks sai pigem õpetamise vorm ja sisu. Oli neid, kelle meelest piisas üsna algelisest veerimisoskusest, et palveid ja kirikulaule meelde tuletada. Teiste meelest pidanuks taluinimene lugema soravalt ja loetut mõistma. Sisuliselt toimus poleemika nähtuste ümber, mida tänapäeval nimetatakse lugemisoskuse tasemeks või pöördepunktiks. Esimene, madalam tase, tähendas aabitsa, katekismuse või mõne muu usuõpetuse käsiraamatu lugemist, mis oli õpetuse käigus juba hästi tuttavaks saanud. Suurele osale noortest oli selline lugemine “pähekulunud õppetükkide ettevõristamine”.¹⁶ Uus, tundmatu materjal valmistas aga raskusi või ei õnnestunud üldse. Teisele tasemele jõudnud valdasid aktiivset lugemisoskust, mis võimaldas lugeda mitmesuguseid tekste. Teine tase levis koos ajakirjanduse ja raamatute kättesaadavamaks muutmisega 18. sajandi lõpul ning järgmise algul.¹⁷ Sellega seoses kõneldakse kirjaoskuse või lugemisrevolutsioonist (*resp.* lugemisevolutsioonist).¹⁸ Kindlasti võib väita, et 18. sajandi teisel poolel toetas balti aadel talurahva lugemaõpetamist, kui lugemisoskuse all mõista peamiselt selle madalamat taset. Algeline vaimuliku kirjavara lugemise oskus ja usu põhitõdede tundmine oli saavutatav kiriku poolt juhitava-kontrollitava koduõpetuse ning üsna hõreda koolivõrgu abil. Mõisnikud, kes 18. sajandi lõpul kehtestasid oma mõisates talurahva eraõiguse, ilmselt tunnetasid reformide vajalikkust. Kui needki selgepilgulised aadlikud jäid oma kavades peamiselt koduõpetuse juurde, mis paratamatult tähendas paljudele vaid lugemisoskuse esimest astet, siis peaks see üsna hästi iseloomustama mõisnikkonnas domineerivat haridusideoloogiat.¹⁹

Browne'i patendi põhilaadile vastav haridussüsteem ei olnud siiski kooskõlas valgustusliku mõtteviisiga, mille kohaselt tuli talurahvast käsitada õpetamist ja arendamist vajava objektina. Valgustuse mõjuvälja haaratud inimeste mõttemaailmas loovutasid religioossed teemad järk-järgult koha praktilistele ja teaduslikele probleemidele. Läänemere kubermangude 18. sajandi valgustajate meelest oli talupoeg muretu ja kergemeelne olend, kelle poolt võis karta ebameeldivaid ekstsesse, isegi aadlile saatuslikuks saada võivat mässu (Garlieb Merkel). Selle vältimiseks tuli rakendada politseilikke vahendeid, kuid vajalikuks peeti ka anda talupoegadele rahvavalgustusliku kirjanduse abil juhiseid talu ratsionaalseks majandamiseks ja moraalseks eluviisiks üldse.²⁰ Talurahva harimise peaesmärk oli olnud kaua kultuurilis-religioosne, selle kaudu ka sotsiaalne, kuid see ei seostunud

¹⁶ **Köpp, J.** Laiuse kihelkonna ajalugu. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 1937, 295.

¹⁷ **Paul, T.** Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. (Eesti TA Emakeele Seltsi toimetised, 72.) Tallinn, 1999, 486.

¹⁸ **Jürjo, I.** Liivimaa valgustaja August Hupel 1737–1819. Riigiarhiiv, Tallinn, 2004, 115.

¹⁹ Vt lähemalt **Speer, H.** Das Bauernschulwesen im Gouvernement Estland vom Ende des achtzehnten Jahrhunderts bis zur Russifizierung. Mattiesen, Tartu, 1936, 45–47.

²⁰ **Jürjo, I.** Liivimaa valgustaja, 463.

kuigivõrd majanduse ja tervishoiu valdkonnaga. Haritlastest valgustajad huvitusid viimati nimetatud aspektidest.

Ühiskonna mõtteviisi sekulariseerimise üheks väljenduseks oli inimese maise elu väärtustamine. Endel Annus on näidanud, et 18. sajandi esimese poole eesti kalendrites ei peetud haiguste arstimist oluliseks – otsekui poleks inimelu pikendamisel mingit mõtet ega tähtsust. Sajandi teise poole kalendrikoostajad pidasid aga taluinimesele tohterdamise õpetamist väga tähtsaks.²¹ Ja esimene eestikeelne ajakiri, Peter Ernst Wilde Lühhike õppetud (1766–1767) sisaldas nii arstlikku kui majanduslikku nõuannet. Hingehoiule lisandus tervishoid.²²

Valgustus oli liikumine, mis haaras peamiselt haritud ja jõukate kihtide esindajaid. Pietismist võrsunud hernhuutus levis aga kiiresti talurahva sekka. Pietistid arendasid 18. sajandi esimesel poolel intensiivselt eesti kirikukirjandust ja 1739. aastal avaldati õnnestunud piiblitõlge. Veidi hiljem lisandus vennastekoguduse kirjavara, mille autoriteks olid sageli eestlased ise. Vennaste suur huvi vaimuliku lugemisvara vastu ja innukas piibliuurimine näitas, et otse rahva hulgas (haritud juhtide toel) juurdus arusaam teise astme lugemisoskuse vajalikkusest. Voldemar Ilja järgi said need talutared, kus peeti vennaste palvetunde, ajapikku ka koolitaredeks.²³ Lisaks soodustas just vennastekoguduste liikumine laialdast iseõppimist.²⁴ Kirjaoskus oli paljude inimeste meelest saanud täisväärtuslikuks kogukonnaliikmeks olemise eelduseks.

KODUÕPETUS LUGEMISOSKUSE JUURUTAJANA

Esimestel aastatel ajas Katariina II Baltikumis ettevaatlikku ja vastuolulist poliitikat, mis ei vastanud kõiges tema põhilisele ideele moderniseerida impeeriumi ning muuta Läänemere provintsid venelikumaks. Talurahva koduõpetus kui patriarhaalne, sügavalt kohaliku eripäraga institutsioon oli vene ametimeestele võõras. Ometi kinnitas keisrinna koduõpetusele panuse teinud Browne'i patendi.

Eestis levisid niisugused rahvahariduse andmise vormid, mille eesmärgiks oli trükitud teksti lugemise oskus. Domineeris kirjaoskuse levitamise Rootsi mudel, mille eripäraks oli väga silmahakkav dihhotoomia laiade elanikkonna kihtide kõrge

²¹ **Annus, E.** Eesti kalendrikirjandus 1720–1900. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn, 2000, 17.

²² Muutuv suhtumine inimese maisesse eksistentsi, kehasse ja tervisesse oli seotud arstkonna kujunemisega valdavalt vaimulikest, kooli- (*resp.* kodu)õpetajatest ja juristidest koosnevas haritlaskonnas. 17. sajandil oli õpetatud arste peamiselt vaid suuremates linnades (*Stadtphysici*), 18. sajandil oli ka väikelinnades vähemalt üks akadeemilise koolitusega arst ja maalegi jätkus neist mõni. 1799. aastal oli Liivimaal 35 arsti: **Lenz, W.** Der baltische Literatenstand. Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas. Im Auftrage des Johann Gottfried Herder-Instituts. Nr. 7. Hrsg. von E. Bahr. Marburg (Lahn), 1953, 5, 13, 18.

²³ **Ilja, V.** Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eestis) 1730–1743. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki, 1995, 73–74.

²⁴ **Andresen, L.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, II. Kaheksateistkümnnes sajand. Avita, Tallinn, 1999, 53.

lugemisoskuse ja suhteliselt vähese kirjutamisoskuse vahel. Viimane oli levinud peamiselt ühiskonna kõrg- ja keskkihtides.²⁵

Juba Rootsi ajal levis lugemisoskus mõnigi kord talupoegade omal algatusel.²⁶ Omaalgatuslik haridustöö võttis peamiselt koduõpetuse vormi. Põhiliselt inimeste huviga saab seletada nähtust, et lugemisoskus säilis Põhjasõja aastail üsna suures ulatuses. Nii oli aastate 1724–1726 visitatsiooni andmeil Eestimaa kubermangu 18 kihelkonnas 2684 lugeda oskajat ehk 10,4% lugemisealiste inimeste arvust.²⁷ Lugemisoskus ja selle kodune õppimine oli kujunemas rahvakultuuri osaks, mida paljud pidasid loomulikuks ning viljelesid vabatahtlikult. Vähemalt kehtis see vaimselt ärksamate ja majanduslikult paremas olukorras olevate perede kohta. Senine uurimistöö lubab väita, et pererahvas kui sotsiaalne kiht oli mõnevõrra kirjaoskajam. Näiteks Otepää kihelkonnas oli 1760. aastatel pererahvas lugemisoskuse poolest kogu külarahva tasemest kõrgemal: vabadike lugemisoskus ületati peaaegu kahekordselt. Sulasrahva kirjatundmine sarnanes vabadike omaga. Pererahvas oli jõukam ja kindlasti vähem liikuv talurahva kiht, kellelt tõenäoliselt pastoridki ootasid paremaid õpitulemusi.²⁸

Talurahva koorekihi privileegiks lugemine siiski ei jäänud. On andmeid (näiteks Kadrinast 1724), et kõige armetumas olukorras olevad inimesed (vigased ja kerjuslapsed) õpetasid taludes lugemist, kasutades nii oma oskust elatise teenimiseks.²⁹ Haritus näitas – esialgu küll väga nõrgalt – oma võimet inimest sotsiaalselt edutada ja seda kasutati kohe ära. Ses mõttes hakkas kirjaoskus omandama juba praktilist individuaalset väärtust.

Põhjasõja järel stabiliseeruvais oludes hakkas koduõpetus jõudsalt laienema. Õppesüsteemis talupere-talulaps-kirik oli esimesel teguril väga suur osatähtsus. Pere oli õppetöö asupaik, millest õpetuse tulemused väga suurel määral sõltusid. Ka õpetajaiks olid oma pere liikmed (vanemad, vennad-õed) või vanemate poolt värvatud külainimesed. Koduõpetus oli suurel määral kogukondlik õppetöö korraldamise vorm. See oli haridusinstituatsioon, kuid esmane ja algeline, mil puudus oma ruum. Ruum (ehitis, hoone) on aga haridus- nagu ka vaimulike ja võimu-instituatsioonide tõhusaks tegutsemiseks ja prestiižiks esmase tähtsusega.

Koduõpetuse puuduseks oli ka struktuuritus (amorfsus), organiseerituse nõrkus. Pastori oli raske õpitegevusel silma peal hoida, seda juhtida või suunata. Pastori töökohustuste hulka kuulus küll koduvisitatsioonide tegemine, mille käigus kontrolliti usuteadmisi ja lugemisoskust. Usinamad kirikuõpetajad nii toimisidki, ent ka nende poolt osutatud abil olid piirid. Isereguleeruvusele sai loota osaliselt, kuid mitte kogu rahvas ei olnud selleks suuteline. Vanematel puudusid õpetuse korraldamiseks aeg, teadmised ja paljudel motivatsioon. Kui mõelda süsteemiteooria

²⁵ **Jürjo, I.** Liivimaa valgustaja, 73.

²⁶ **Andresen, L.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, I, 232.

²⁷ **Aarma, L.** Kirjaoskus Eestis. 18. sajandi lõpust 1880. aastateni (nekrutinimekirjade andmeil). Eesti TA Ajaloo Instituut, Tallinn, 1990, 72.

²⁸ **Palli, H.** Lugemisoskus Otepää kihelkonnas 1765. aastal. – Keel ja Kirjandus, 1984, 10, 609.

²⁹ Eesti kooli ajalugu, 1. köide. 13. sajandist 1860. aastateni. Tegevtoim E. Laul. Valgus, Tallinn, 1989, 210.

vaimus, siis rahvaharidussüsteem otsekui lahustus talurahvas ja peaaegu iga talu või vabadikukohta võis käsitada õppeasutusena. Loomulikult ei jätkunud niisuguse süsteemi tõhustamiseks ressursse ja selle käitumise keerukust oli peaaegu võimatu suurendada.³⁰ Kui ühte talusse koondati mitme pere lapsed, kujunes keerukama ehitusega struktuur, mille käitumise keerukamaks muutmine osutus ilma kvalifitseeritud õpetaja rakendamiseta ikkagi võimatuks. Koduõpetus oli infosüsteemina nõrk, mille peamiseks põhjuseks oli õpetavate inimeste vähene asjatundlikkus ja sellest tulenev loid kommunikatsioon. Samas oli õpetav kontingent sedavõrd arvukas, et tõsisem instrueeriminegi oli tol ajal võimatu. Pealegi puudus vastav eestikeelne kirjasõna.

Põhjasõja ajal ja järel ei olnud paljudes kihelkondades pastorit. Vaimulik kasvatus ja järelevalve jäi neis paigus nõrgemaks või puudus üldse. Et kiriku haridustöö põhimõtted kehtisid ka pärast sõda Vene võimu all, muutus koduõpetus aegapidi taas hierarhiliseks vaimulike kontrollitud sihtsüsteemiks, mille ülesandeks oli realiseerida teatud kindlad hariduslikud eesmärgid. Ilma süsteemivälise toeta ei oleks koduõpetus 18. sajandi Eesti oludes suurt ulatust saavutanud. Oleksid võinud alata eesti rahvakultuuri täiesti teistele rööbastele suunavad protsessid. Üheks toetavaks teguriks oli eestikeelsete raamatute trükkimise jätkumine. 1715. aastal ilmus põhjakeelse keeles Uus Testament.³¹ Eestimaa konsistooriumi juurde loodi Eesti Raamatute Kirjastuskassa (1721–1771). 1721. aastal ilmus “Eesti-Ma-Kele Koddo ning Kirko-Ramat”, mis ilmus 16 trükis (94 000 eksemplari) ja kujunes eestlaste kõige levinumaks lugemisraamatuks 18. sajandil. Seda kasutati ka lugemise õpetamisel.

Koduõpetuse nõrgad küljed ja kogu rahvaõpetuse olukord häiris paljusid vaimulikke. Mõned pastorigid alustasid juba enne Browne'i patendi ilmumist ise koolmeistrite ettevalmistamist. Kuid nende head kavatsused nurjusid, kui mõisnikud sundisid õpetust saanud noormehed taas mõisatööle.³² Koduõpetustki püüti mitmeti täiustada ja efektiivsemaks muuta. Ühe sellealase katsena võib vaadelda rändõpetajate rakendamist: koju tuli õpetaja, kes oli tavaliselt pädevam kui ema, isa või vanem õde-vend. Ilmselt oli niisuguse õpetuse organiseerimine efektiivsem, kuid ometi ei jäänud kauaks selle juurde. Ilmnes rändõpetaja sobimatus sellisesse süsteemi, nagu seda oli talu. Koduõpetaja sobis väga hästi mõisasse, rändõpetaja ei saanud muutuda talurahva koduõpetajaks: selleks puudus taludel majanduslik kandejõud. Rakendatud abinõud tugevdasid hariduskorraldust, kuid vahetuteks õpetajateks kodudes jäid enamasti ikkagi teised lapsed või täiskasvanud, kes sageli ei olnud ise koolis käinud.

Koduõpetuse kui süsteemi suureks miinuseks oli selgete piiride puudumine, süsteemi ja keskkonna kokkupuuteala ebamäärasus. Kõrgetasemeliste süsteemide

³⁰ Süsteemi käitumise ja keerukuse kohta vt lähemalt **Mereste, U.** Süsteemkäsitlus. Süsteemsest mõtlemisviisist majandusnähtuste käsitlemisel. Valgus, Tallinn, 1987, 61.

³¹ Eesti raamat 1525–1975. Ajalooline ülevaade. Valgus, Tallinn, 1978, 57–58; **Puksoo, F.** Raamat ja tema sõbrad. Valgus, Tallinn, 1973, 178.

³² Eesti kooli ajalugu, 1. köide, 225, 228.

(sellised aga sotsiaalsed süsteemid on) areng otse eeldab ja nõuab piire.³³ Piiride ülesanne on nii eraldada kui ühendada süsteemi ja keskkonda.³⁴ Nõrkade piiridega süsteemil on võimalused evolutsioneeruda napid.

Koduõpetus oli 18. sajandil ikkagi paratamatu lahendus, arvestades Eesti ainelisi ja kultuurilisi olusid ning hõredat asustust. Koolitatud õpetajaid ei olnudki kuigi palju võtta, sest ühiskonna keskkihid olid õhukesed ja neiski domineerisid sakslased, rootslased või venelased. Koduõpetus kuulus laiemasse kiriklikku kultuursüsteemi. Nii oli see seotud tolle aja ühe keskse institutsiooniga, toetudes samas osalt ka talurahva omaalgatusele ja iseorganiseerimise võimele. Koduõpetust võib vaadelda kui luterliku kiriku ja teda toetavate mõisnike aktsiooni eesmärgiga muuta eesti talurahvas tõeliselt teadlikeks kristlasteks. Talupoja usulist maailmapilti oli sajandeid mõjutada püütud, kuid nüüd seostus see esmakordselt vaimse võimekuse arendamisega. Eestlastele anti iseseisva vaimse töö ülesanded, mida nad täitsid sageli ka siis, kui poliitiline murrang, sõda ja epideemiad ülevalt tuleva sunni ning kontrolli aastateks katkestasid. Kirjaoskuse õppimine kodus oli tähtis sotsiokultuuriline väljakutse. Rahvas hakkas mõistma lugemisoskuse kultuurilist väärtust, mis lähendas taluinimest keskkihtidele. Innustavaks eeskujuks võis olla nii mõisa- kui linnarahvas.³⁵ 18. sajandi mõisaaelu tuleb mõista ühtaegu nii privaatselt kui avalikuna. Feodaalsele mõisa- ja lääniisanda võimule oli iseloomulik, et antiiksele (nagu ka modernsele) mudelile iseloomulik vastandus avalikkuse ning privaatsfääri vahel puudus.³⁶ Seega oli mõislaste koduõpetus omajagu “avalik” ja võis mõnevõrra virgutada ka taludes toimunud õpetamist. Paiguti õpetasid Rootsi ajal mõisa kodukoolmeistrid kohalikke talulapsi lugema.³⁷ Väga harva tuli seda ette ka 18. sajandil. Ehkki 17. ja osalt veel 18. sajandilgi ei peetud koduõpetajat iseseisvaks, teaduslikult haritud pedagoogiks, vaid isa asendajaks, perekonnapea käealuseks (*Handlanger*)³⁸, seisis ta sotsiaalselt taluinimesest ikkagi võrratult kõrgemal.

W. Ross Ashby järgi on süsteemi iseorganiseerumise üks vorme siirdumine “halvalt organisatsioonilt heale”. Kodune kirjakultuuri õpetamine oli talupere jaoks iseseisvat tegutsemist nõudev, võiks öelda isegi, et loominguline ja vaba moderniseerimise ülesanne – esimesi taolisi üldse. Ka ajaloolise tõendusmaterjali puududes võib inimekäitumisest lähtudes väita, et vanemad püüdsid leida efektiivsemaid ja hõlpsamaid koduõpetuse viise. Ka siis, kui nad kirjaoskuse tähtsust oma lastele isegi ei adunud. Kõrgkultuuri ja võimu esindajate mõjul ja surve all arenenud koduõpetus kujutas endast nii akulturatsioonilist kui ka rahvapedagoogika uut valdkonda, mida tuleks käsitleda moodsate uurimismeetoditega.

³³ Vt lähemalt **Köuts-Klemm, R.** Inimeseta teooria. Sissejuhatus Niklas Luhmanni autopoieetilistesse sotsiaalsetesse süsteemidesse. – Akadeemia, 2007, 11, 2419, 2424–2425.

³⁴ **Luhmann, N.** Social Systems. Stanford University Press, Stanford, California, 1995, 29.

³⁵ **Veispak, T.** Eestlased Rootsi ajal, 236–245.

³⁶ Vt lähemalt **Habermas, J.** Avalikkuse struktuurimuutus. Uurimused ühest kodanikuühiskonna kategooriast. Eessõnaga 1990. aasta uusväljaandele. Kunst, Tallinn, 2001, 55–56.

³⁷ **Andresen, L.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, I, 232.

³⁸ **Luhmann, N.** Das Erziehungssystem der Gesellschaft. Hrsg. von D. Lenzen. Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main, 2002, 61.

Traditsioonilise rahvakultuuri ja kirjakultuuri kokkupuutel hakkas kujunema kultuuriline süntees. Ambivalentne suhtumine kirjaoskuse omandamisse oli olemas. Oli konflikte, kuid mitte kultuurisõda. Ja vanast ning uuest sünteesi kujunemiseks ei olnud koduõpetus sugugi halb viis. Talus kogu pere silmade ees toimuv õpetamine juurutas kirjakultuuri aegamööda, aga seda kindlamalt rahva ellu.

PIIRATUD ARENGUVÕIME

Koduõpetus oli sedavõrd taluella põimunud, et jäi pastoritele, säilinud allikate peamistele koostajatele, raskesti kirjeldatavaks. Paratamatult on koduõpetus jäänud selliseks ka hilisematele haridusloolastele. Allikaid, milles on lähemalt koduõpetust käsitletud, on lihtsalt vähe. Kergemini hoomatavaks süsteemiks võiks olla pigem talurahvakool või pastoraadis ja kõstrimajas toimunud õpetus. Need ongi osutunud “uurimiskõlblikumaks”, mida tunnistavad kõik seni ilmunud haridusloo käsitlused.³⁹

Ehkki toleaegeid koduõpetuse kirjeldusi ei ole palju, on sisendid osalt tuntud – kas või kasutatud kirjavara (aabits, katekismus jm). Väljundit kajastavad pastori te koostatud materjalid talunoorde lugemisõskuse ja usuküpsuse kohta. Nende faktide põhjal ongi koduõpetuse kohta järeldusi tehtud.

Teavet koduõpetuse aksioloogilisest tähendusest 18. sajandi eestlasele võib anda taluinimese ja raamatu vahekorra vaatlus. Taludes leidis peamiselt vaimulikku kirjavara, mida õpetamisel kasutati. Suhtumine niisugustesse trükistesse oli lugupidav ja säästlik, paljusid raamatuid on kasutatud põlvest põlve, nagu tunnistavad sissekirjutused säilinud eksemplarides.⁴⁰ Sõnumi, sisu pühadus kandus üle ka raamatule kui ainelisele objektile: “...kes seta ärra warrastap se on /.../ Jummal Sõna waras” on kirjutatud 1739. aastal ilmunud piiblis aastal 1813.⁴¹ Vaimulikul raamatul oli maagiline jõud: “...kes sedda ärra warrastap, se saap surma ärra Kolma,” kuulutab 1847. aastast pärit märkus neli aastat varem trükitud psalteris.⁴² Suhtumine õpitavasse ja õppevahendisse pidi kajastuma ka õppeprotsessis. Võib arvata, et vennastekogudusse kuuluvates peredes oli õpetuses enam teadlikkust ja vagadust. Peredes, kus arusaamad ristiusu ja luterluse olemusest olid napimad, anti õppetegevusele müstilis-maagilist aktsenti ning koduõpetus seostus sakraalmütoloogilise rahvakristlusega. Õppetöö ilmalikku ja valgustavat külge hakati tajuma hiljem, kui eesti trükisõna täienes ning mitmekesisus. Sellega seostus tegelemine arvude, loendamise ja rehkendamise, mida tõendab rahvaluulegi.⁴³

³⁹ Süsteeme, milles toimuvat on raske või võimatu vahetult jälgida, nimetavad teoreetikud (nt W. Ross Ashby jt) “mustaks kastiks”. Uuri ja püüab tabada, millised mõjutused sisenevad sellesse süsteemi, ja registreerida väljundid. Neid võrreldes püüab ta aduda, mis toimus “mustas kastis”.

⁴⁰ **Raun, V.** Salapärase omaniku jälil. – Rmt: Raamat on... Eesti bibliofiilia ja raamatuloo almanahh, IV. Koost E. Teder. Tallinna Bibliofiilide Klubi, Tallinn, 2005, 7–11.

⁴¹ Samas, 11.

⁴² **Sildre, U.** Talupoegade sissekirjutused eesti vanaraamatus. – Rmt: Raamat on... Eesti bibliofiilia ja raamatuloo almanahh, IV. Koost E. Teder. Tallinna Bibliofiilide Klubi, Tallinn, 2005, 25.

⁴³ **Laugaste, E.** Eesti rahvaluule. Valgus, Tallinn, 1975, 228–229.

Talvel võis kodune õppetöö toimuda peamiselt rehetoas, ainsas soojas ruumis kogu talupere juuresolekul. Seal sai õppimisest-õpetamisest “avalik asi”, mis segunes talurahva põlise vaimse kultuuriga, õpetamise ja kasvatamisega mõistatuste, vanasõnade ning muinaslugude kaudu. Sellest said osa kõik kohalviibijad. Et ilmaliku raamatu lugemist peeti patuks, võis sellise kirjavara õpetamisel kasutamine pörgata talupere vastuseisule. Siin avaldus taas koduõpetuse süsteemi piiride ebakindlus ja nõrkus. Funktsionaalsüsteem peab aga olema oma operatsioonide tasandil suletud.⁴⁴ Kooli kui süsteemi piirid on hoopis paremini kaitstud, mis tagab institutsiooni eesmärgikindluse, suurema autonoomsuse ja efektiivsuse.

Ilmselt õpiti ka suvel karja hoides. Karjalaps raamatuga on tuttav kuju 19. sajandi lõpupoolt käsitlevates memuaarides ja kindlasti esines ka sajand või isegi kaks varem. Piibli levimine 1740. aastatest tõi (eriti hernhuutlikes ringkondades) kaasa selle raamatu ühislugemise ja ühise arutlemise, mis tõstis noorte huvi lugemiskuse vastu.⁴⁵

Kirjanduses leidub arvukalt teateid lastevanemate konfliktidest vägivaldsete, laste suhtes sobimatult karmide mõisakoolmeistritega. Viimastel puudus igasugune pedagoogiline ettevalmistus ja suhetes õpilastega lähtusid nad neile hästi tuntud avaliku elu, s.o mõisaelu praktikast. Sellistest koolidest võeti lapsed sageli ära ja neid püüti kodus õpetada.

Mida saaks nendest faktidest järeldada allikatega nõrgalt kaetud koduõpetuse kohta? Kui mõisakooli kasvatusmeetodid vanematele ei meeldinud, said nad kodus lähtuda neile ainsana tuntud rahvapedagoogikast. Aleksander Elango järgi oli eesti talus peamiseks kasvatajaks ema. Keskseks peeti tööarmastuse kasvatamist ja karistused olid enamasti leebed.⁴⁶ Võib arvata, et ka kirjatarkuse õpetamine talus kas isa, ema, mõne sugulase või naabertalu laste poolt põimus rahvapedagoogika sugemetega ja oli nii kõigile asjaosalistele vastuvõetavam. Igatahes on aabitsaõppimine inspireerinud rea humoristlikke lastelaule.⁴⁷ Lugemaõpetamise meetodid olid aga ilmselt nii koolis kui kodus üsna sarnased. Samas võib arvata, et nende uuemine või sihikindlam rakendamine leidis kõigepealt aset siiski koolis teadlikuma koolmeistri, kõstri või pastoraadis pastori käe all. Sellist õpetust saanud “sisestasid” seda koduõpetusse või rakendasid hiljem oma laste juures. Sisendina võib käsitada näiteks ka Friedrich Gustav Arveliuse raamatus “Üks Kaunis Jutto- ja Õppetusse-Ramat” vanematele antud soovitusi, kuidas selles leiduvaid jutte kodus õppetöös kasutada. Et raamat levis laialdaselt, rakendati kindlasti seal antud didaktilisi juhiseid. Sama võib öelda Otto Wilhelm Masingu 1795. aastal ilmunud aabitsa kohta. Nii võib teadaolevate sisendite ja väljundite abil kokku panna

⁴⁴ **Kõuts-Klemm, R.** Inimeseta teooria, 2436.

⁴⁵ **Andresen, L.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, II, 76; eesti talurahvast iseloomustas 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul keskpärane, kohati (Tartu- ja Võrumaal) õige intensiivne lugemishuvi: **Noodla, K.** Eesti raamatu lugeja XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul. – Rmt: Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi, XI. Tagasivaateid kirjanduslukkku. Toim S. Olesk, R. Veidemann. Eesti Raamat, Tallinn, 1986, 29.

⁴⁶ Eesti kooli ajalugu, 1. köide, 64–66.

⁴⁷ **Laugaste, E.** Eesti rahvaluule, 228.

pildi koduõpetusest, mis oli maainimestele nii aineliselt kui psühholoogiliselt vastu võetavam. Ühtlasi ka raske ja vaevaline just algelise õppemeetodi ning lastele vähesobiva, ühekülgse ja ebahuvitava lugemisvara tõttu.

Koduõpetust ei saa pidada kaootiliseks nähtuseks, kuid ometi puudus sel kooliõpetuse regulaarsus ja süsteemsus. Teatud tulemused (lugemisoskus vähemalt esimese faasi ulatuses, elementaarsed teadmised usuõpetuse vallast) saavutati, kuigi mitte igas peres. Kaja Noodla järgi jäi 18. sajandi lõpul ja järgmise algul ikkagi suur hulk inimesi eluks ajaks katekismuse tasemele, nn üheraamatumeesteks ehk veerijateks.⁴⁸ Taludes, kus kirjakultuuril põhinev vaimne elu oli elav, võisid lapsed omandada isegi hea lugemisoskuse. Üldiselt jäi koduõpetus aga võrdlemisi aeglaselt toimivaks, vaid pikkamisi muutuvaks ja muudetavaks süsteemiks, mille arenguvõime oli küsitav. See oli kujunenud staatilises ühiskonnas, nagu Eesti maaühiskond seda 18. sajandil pärast Põhjasõja lahingutegevuse lõppemist oli. Välja arvatud talupoegade liikumine sõja ajal tühjaks jäänud küladesse, iseloomustas maaelu suhteline püsivus ja suletus. Koduõpetus, mille eesmärk oli lähendada talurahvast vaimses elus (usutõed ja pühakirja lugemise oskus) kõrgematele seisustele, oli üks maaelu homöostaatilisi reguleerimismehhanisme. Süsteemist mõisnik-talupoeg-pastor kaugemale ulatuvaid funktsioone koduõpetusel peaaegu ei olnud, sest algeline lugemisoskus avas talulapsele harva ust sotsiaalseks mobiilsuseks.

RAHVAÕPETUS JA RIIKLIKUD HUVID

Eesti ühendamisel Venemaaga kaotas talurahvas paljugi napist poliitilisest kaalust, mille ta oli omandanud Rootsi võimu all. Vene sõjalise võimsuse seisukohalt ei olnud siinsel talurahval suuremat tähtsust. Riiklikku värbamist Läänemere kubermangudes kuni 1797. aastani ei toimunud, ehkki mõisnikud võisid eestlasi nekrutiks müüa.⁴⁹ Õigusliku olukorra halvenemine Vene võimu all tõi kaasa talupoja tugevama surumise süsteemi mõis-küla. Eestlase elumaailm kitsenes, selgemalt kui varem muutus ta allasurutud puhtpõllumajanduslikuks tööjõuks.

Sellele vastavalt oli riigi osalus Läänemere provintside rahvahariduses 18. sajandi esimesel poolel minimaalne. Valitsus ei toetanud aineliselt kiriku haridustööd. Valgustatud absolutism tõi kaasa ühiskonna kiireneva ilmalikustumise ja see väljendus ka Venemaa haridusideoloogias ning -poliitikas. Elavnes nii riigi kui ka Vene ühiskonna haridusalane tegevus. Rahvahariduse (isegi selle madalama astme) kohta esitati mitmesuguseid projekte, eristusid mitmed mõttevoolud.⁵⁰ Laialt kavandatu teostus aga nappis ulatuses, sest riigikassast ei saanud vajalikul määral abi.

⁴⁸ Noodla, K. Eesti raamatu lugeja XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul, 28.

⁴⁹ Aarma, L. Kirjaoskus Eestis. 18. sajandi lõpust 1880. aastateni (nekrutinimekirjade andmeil), 34–35.

⁵⁰ Каптерев П. Ф. История русской педагогики. Серия Библиотека Русской Педагогики. Отв. ред. серии А. А. Корольков. Алтейя, Санкт-Петербург, 2004, 219.

Katariina II püüdis aluse panna ühtsele riigi kontrollile allutatud haridussüsteemile ja Austria eeskujul rahvakooli juurutada, kuid Pjotr Kapterevi järgi vene talurahva harimistööd tema ajal isegi ei alustatud.⁵¹ Seejuures pidanuks koolmeistreid leiduma, sest Nikolai Nikolski räägib “kleerikute ületootmisest 18. sajandi Venemaal”. Vaesuses jõude viरेlevad kirikumehed ei põlanud mõnikord maanteerõvi või osalemist talurahvamässudes.⁵² Pedagoogilist haridust Venemaal ei edendatud, toimivat koolide juhtimissüsteemi ei suudetud luua, ühiskonda haridustöösse ei rakendatud ja “ilma igasuguse vajaduseta lõhuti side kooli ning vaimulikkonna vahel”.⁵³ Uuenduspüüded lämmatas Vene impeeriumi traditsiooniline poliitika, mis püüdis kogukondlikku talurahvast isoleerida nn suurest ühiskonnast.⁵⁴ Sellisel taustal on mõistetav, et talurahva harimise probleem püsis Läänemere kubermangudes pidevalt päevakorral. Samas on mõistetav seegi, et haridusolude edendamisel ei näidanud rüütelkonnad üles ülemäärast agarust, kuid ikkagi reageerisid keskvalitsuselt tulevatele signaalidele.

Riiklik huvi eesti talurahva meelsuse ja käitumise vastu kasvas sajandi lõpu lähenedes. Pearaha võtmise alustamisega (1783), eriti aga nekrutivõtmisega (1797), tugevnes talupoja ja riigi suhe. Just selge militaarne huvi muutis selle suhte mitmeplaaniliseks ja viis isiku tasandile, kus muude omaduste kõrval pälvis tähelepanu ka kirjaoskus. Nii sai viimane taas ühe tugeva mittereligioosse, isegi riigile huvi pakkuva dimensiooni.⁵⁵

Rahva meelsus ja selle mõjutamise võimalused muutusid veelgi olulisemaks Napoleoni sõdade ajal. Sellal kõneldi, et käimas ei ole enam “tavaline sõda”. Tegelikult oligi algamas massiarmeede kasutamise ja sõjatingimustes rahvahulkadega poliitilise manipuleerimise ajastu. Kardeti, et prantslased tungivad maale demokraatlik-populistliku loosungi “Vabadus” all, millele loodeti vastumürki leida pärisorise rahva patriootlikus kasvatamises. Eesti ja läti talupoegade isamaalistesse tunnetesse aga ei usutud. Lisaks nekrutivõtmisele kutsuti 1806. ja 1812. aastal kokku maakaitsevägi.⁵⁶ Sel kombel tõmmati pärisorjad mõnes mõttes avalikku ellu, neid oli tarvis informeerida. Alamrahva lugemisoskus kogus sotsiaalpoliitilist väärtust. Sellest annavad tunnistust paljud ametivõimude koostatud eestikeelsed publikaadid ja muud trükised, sh Reinhold Johann Winkleri poolt maamiilitsale pühendatud luulekogu “Eesti-ma Ma-wäe söa-laulud”, samuti 1806. aastal ilmunud esimene eestikeelne ajaleht Tartu maa rahwa Näddali-Leht.

⁵¹ Samas, 202–203.

⁵² **Nikolski, N.** Vene kiriku ajalugu. Eesti Raamat, Tallinn, 1988, 167, 169.

⁵³ **Кapterев П. Ф.** История русской педагогики, 203.

⁵⁴ **Ахизер А. С. jt.** Социокультурные основания и смысл большевизма. Сибирский хронограф, Новосибирск, 2002, 120.

⁵⁵ Riigi huvidel ja uutel institutsioonidel oli pöördeline tähtsus talurahva ajaarvamise, ka arvutusvajaduse ja -oskuse arengus. Olulisemad olid nekrutikohustus, pearaha kohustus ja vallakohtute asutamine 1804. aastal. Selle kohta vt lähemalt **Vahtré, L.** Eestlase aeg. Uurimus eesti rahvapärase ajaarvamise arengust. Eesti TA Ajaloo Instituut, Tallinn, 1991, 125–129.

⁵⁶ **Tannberg, T.** Maakaitseväekohustus Balti kubermangudes 19. sajandi 1. poolel (1806–1856). Eesti Ajalooarhiiv, Tartu, 1996, 10.

HARIDUSE UUED EESMÄRGID

Kodus või algelises talurahvakoolis omandatu täiendamiseks ja kontrollimiseks juurutati kõnesoleval ajajärgul protestantlike Läänemaade eeskujul veel üks usuõpetuse andmise vorm: konfirmatsioon ehk leer. Viimane hõlmab luterlikus kirikus hoopis enam õpetamist ja teadmiste-arusaamade kontrollimist kui katoliku kirikus (leerikool). Luterlastel loetakse leeriealisteks 15–18-aastasi, mis varasematel sajanditel tähendas juba täisealisi inimesi. Eestis muutus Rootsi ajal kohati alguse saanud leeritamine tavakindlaks 18. sajandil ja lülitus olulise komponendina talurahva haridusse. Leeri juurutamine kinnistas usuteadlikkust ja lugemis- oskust eesmärgiks seadnud rahvaõpetust ning aitas kaasa selle levimisele. Eelseisev leeritamine võis saada talulastele ja nende vanematele uueks stiimuliks lugema- õppimisel ning usutõdede kodusel omandamisel. Arvatavasti tähtsus hääbi kui võimsa sotsiaalse teguri osa rahvahariduse arengus. Niisugune kaheastmeline õppe- süsteem, mis rajati kõstrite ja koolmeistrite abiga, kindlustas religioosset õpetust.

Peagi lisandusid uued eesmärgid, mis põhinesid valdavalt välismõjudel. Protes- tantlikus ja humanistlikus Kesk-Euroopa õhustikus hakkas juba 16.–17. sajandil juurduma uuendatud rahvakooli idee, mis pidi asuma senise katekismusekooli asemele. Haridusloolises kirjanduses on Saksi ja Gotha kõrval esile tõstetud Württembergi koolikorraldust 1539. aastast, mis nõudis rahvakoolide loomist kogu riigis, ja rõhutatud, et sellega tõusis riik rahvakooli asutajaks.⁵⁷ Kolmekümne- aastane sõda (1618–1648) pidurdas arengut, kauakestev mõju oli sellelgi, et Vestfaali rahu (1648) nägi koolis vaid kiriku juurde kuuluvat ripatsit. Vürstid jt maahärrad mõistsid ometi seost nende endi heaolu ja rahva haridustaseme vahel. Preisi rahvakooli rajajaks peetakse August Hermann Franckest mõjustatud kuningat Friedrich Wilhelm I-st (koolikorraldus 1713, koolikohustus 1717). Need uuendused jäid siiski suurel määral vaid paberile. Areng oli tervel Saksamaal pikaldane ja paikkonniti erinev ning üldine koolikohustus jäi koolivõrgu hõreduse tõttu kogu 18. sajandi jooksul enam-vähem kavatsuseks.⁵⁸ Valgustusel ja ratsionalismil, mis õhutasid elu korraldama inimloomusest lähtudes, oli märgatav mõju riigivõimu vabanemisele kiriku suunamisest. Riigivõim mõistis rahvaliidumiste mõjul, et ini- meste käitumist ja teadvust tuleb enam mõjutada ka ilmaliku info kaudu, milleks on tarvilik täielikum kirjaoskus ning kooliõpetuse sisuline ümberkujundamine. Ehkki koolide juhtimine jäeti endiselt enamasti kiriku kätte, andsid valitsejad välja määrusi ja seadusi rahvahariduse kohta ning püüdsid riiklike vahenditega kujundada rahvakoolide võrku nii linnas kui maal.

Taani maa-rahvakooli arengus toimus läbimurre 1720. aastail, mil Frederik IV lubas asutada riigimaadel 240 kooli. Neis õpetati peamiselt lugemist ja usuõpetust, erimaksu eest ka kirjutamist ja aritmeetikat. Assotsiatsiooni siinsete oludega

⁵⁷ Pädagogisches Lexikon. In Verbindung mit der Gesellschaft für evangelische Pädagogik und unter Mitwirkung zahlreicher Fachmänner herausgegeben von H. Swartz. Verlag von Belhagen & Klasing, Bielefeld, 1931, 727.

⁵⁸ Samas, 995.

tekitab fakt, et kuninga üleskutset asutada niisuguseid koole ka eramaadel järgisid vaid vähesed maaomanikud.⁵⁹

Läänemere kubermangud olid Lääne-Euroopasse avatud Venemaa provintsid. Talurahva hariduse osas võisid peamiselt vaid läänepoolsed riigid eeskuju anda. Kultuuri- ja ühiskonnaelu moderniseerimise mitmel muul alal jõudis siia aga impulsse ka idast. 1783. aastal asutatud ühiskondliku hoolekande kolleegiumid olid kohustatud hooldama koole ja ravisutusi. Nii meditsiini kui koolikorralduse arengus oli 18. sajandi lõpp ja järgmise algus Venemaal pöördelise tähtsusega.⁶⁰ Haridus ja tervishoid kuulusid riigi huvifääri, riiklik juhtimine ning suunamine tähendas mõlemas suurema rõhu asetamist süsteemsusele ja keerukamale institutsioonile: tervishoius hospital, hariduses kool.

Talurahvaharidus jäi Eestis küll kohalikele alusele. Browne'i patent (1765) ilmus aga juba keisrinna käsuna, s.o seadusandliku aktina, ja seda uuendati 1787. aastal.⁶¹ Ehkki tegemist oli kompromissiga, mis seadustas ka koduõpetuse, nõuti teatud tingimustel ikkagi resoluutselt koolide asutamist. On tähelepanuväärne, et mainiti talunoorde täiendavat õpetamist kihelkonnakoolides, mille tarvilikkus jäi siiski mõisniku ja pastori otsustada. Need koolid taheti siitpeale tõsta õpetamise poolest kõrgemale küla- ja mõisakoolist.⁶² Mainiti vajadust välja anda eestlastele ja lätlastele odava hinnaga õpperaamatuid. 1787. aasta patendis oli ilmne rõhuasetus kooliõpetusel, muuhulgas toonitati kooliruumi tähtsust. Seega peegeldusid haridusideoloogilisel tasemel liikunud mõtted, et vähemalt osal talulastest tuleb lugemis- oskus viia teisele staadiumile, 1760.–1780. aastatel juba seadusandluseski. Kõige ilmsem tunnistus soovist rahvaõpetust kvalitatiivselt parandada olid valgustusideedest haaratud haritlaste katsed korraldada koolmeistrite ettevalmistamist. Eesmärk oli tõusta primitiivselt “koolipidamiselt” (*Schulehalten*) kvalifitseeritud õppetööni modernses mõttes.⁶³ On teada, et Otto Wilhelm Masing püüdis õpetajaid koolitada juba Lüganuse perioodil (1788–1795).⁶⁴

Valgustajate meelest olid inimesed loomuõigusest lähtuvalt võrdsed. See ei takistanud neid aga üsna pealiskaudsete muljete põhjal andmast rahvastele eri väärtushinnanguid. Paljud neist leidsid, et eestlase töömoraal on madal, eluviis ebakultuurne ja sotsiaalne vastutustunne puudulik, mistõttu reformidega (sh pärisorjuse kaotamisega) ei tohtinud kiirustada. Mõnikord sattusid nad isegi hariduse

⁵⁹ **Jespersen, K. J. V.** A History of Denmark. Palgrave Macmillan, 2004, 93.

⁶⁰ Meditsiinkorralduse kujunemisest vt **Gustavson, H.** Meditsiinist vanas Tallinnas kuni 1816. a. Valgus, Tallinn, 1969, 192–196.

⁶¹ **Andresen, L.** Eesti rahvakoolide seadused 18. ja 19. sajandil. E. Vilde nim. Tallinna Pedagoogiline Instituut, Tallinn, 1973, 6–7, 21–31.

⁶² **Andresen, L.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, II, 118.

⁶³ **Siegert, R.** Volksbildung im 18. Jahrhundert, 465.

⁶⁴ **Anvelt, L. O. W.** Masing ja kaasaegsed. Lisandusi nende tundmiseks. Eesti Raamat, Tallinn, 1979, 14; peaaegu viimaste eluaastateni võitles Masing eesti õpetajate seminari asutamise eest. Johann Heinrich Rosenplänter pidas Pärnus väikest Eesti koolmeistrite kooli (1814–1818?). 1805. aastal esitas Tartu ülikooli koolikomisjon plaani asutada Liivimaal kaks õpetajate seminari. Koolikomisjoni algatus ei leidnud aga toetust ei kohalikes institutsioonides ega Peterburi rahvaharidusministeeriumis. – Eesti kooli ajalugu, 1. köide, 481.

väärtustamisel kummalisse vastuollu. Näiteks möönis August Wilhelm Hupel, kes sai juba oma eluajal teeneka koolide eest hoolitsejana korduvalt kiita, et “vene pööbel” ei saa vähimatki kooliharidust ja jääb kogu eluks kirjaoskamatuks. Sellest hoolimata hindas Hupel venelast eestlasest hoopis võimekamaks ja ettevõtlikumaks,⁶⁵ seega saabuvale moderniseerimisajastule mitmes mõttes sobivamaks. Saksa valgustajad märkasid otsest seost talurahva majandusliku olukorra ja isikliku otsustamisvabaduse ning rahva vaimse mobiliseerimise võimalikkuse vahel.⁶⁶ Ses suhtes olid eri Saksa riikides erinevad väljavaated, Liivi- ja Eestimaal olid need aga tollal tervikuna kehvad. Talupoja käsitamine ühtaegu nii valgustuse kui järelevalve objektina ja hirm talupoegade vabastamise ettenägematute tagajärgede ees määras Läänemere provintside valgustajate reformiettepanekute üsna kitsad piirid.⁶⁷ Mõneti julgemalt esitasid valgustuslikke eesmärke 19. sajandi algul Tartu ülikooli professorid Georg Friedrich Parrot jt, kes olid siinsete ülemkihtidega vähem seotud.⁶⁸

AEG TÖÖTAS RAHVAKOOLI KASUKS

Talurahvakooli areng oli 18. sajandi jooksul korduvatele mõõnadele vaatamata siiski märkimisväärne. Kui 1680. aastatel oli Eestis kuni poolsada maakooli, siis sajand hiljem lähenes nende arv 600-le.⁶⁹ Õppetöö sisult jäi kool küll valdavalt diferentseerimatuks katekismuse- või lugemiskooliks, mille eesmärgid ei erinenud kuigi palju koduõpetuse omadest. Aga see kõik ei tähenda, et kooli kui institutsiooni areng täiesti puudus. Hakkasid kujunema kindlad koolikohad (koolitalud), kerkisid korstna ja akendega koolimajad, mis löid koolile kui süsteemile kindlad piirid; paljudes kohtades määrati kindlaks koolmeistri töövahekord mõisaga ja õpetamise eest saadav tasu, eesti koolikirjandus astus uude ajajärku.⁷⁰

Ehkki koduõpetus jäi valitsevaks õppevormiks, süvenes ühiskonnas rahvakooli rolli mõistmine. Selle kõige üldisemaks põhjuseks võib pidada tööjaotust kui universaalset tööviljakust suurendavat tegurit.⁷¹ Oma osa oli ka rahvaarvu kolmekordistumisel ajavahemikul 1712–1800 ja asustustiheduse suurenemisel, mis tegi koolide asutamise otstarbekohasemaks ning sellega seotud kulutuste kandmise kergemaks.

⁶⁵ Jürjo, I. Liivimaa valgustaja, 345.

⁶⁶ Siegert, R. Volksbildung im 18. Jahrhundert, 470.

⁶⁷ Jürjo, I. Liivimaa valgustaja, 464.

⁶⁸ See näitab, et haridusideoloogilisel pinnal esines kohalikul intelligentsil ka erimeelsusi. Nähtus oli üldisem: Saksamaal lahknesid valgustajate mõõduka ja radikaalse tiiva vaated Suure Prantsuse revolutsiooni järel hoopis selgemalt: Siegert, R. Volksbildung im 18. Jahrhundert, 473.

⁶⁹ Andresen, L. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, II, 193.

⁷⁰ Samas, 258–259, 282.

⁷¹ Seda mõistsid talupojadki: 18. sajandi viimasest veerandist on andmeid, et külarahvas eraldas omaalgatuslikult koolmeistrile tüki maad, et vabaneda koduõpetuse koormast: Andresen, L. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, II, 156.

Oli teisigi üldisemaid suundumusi, mis mõjutasid kogu Euroopat. Niklas Luhmann kirjutab:

18. sajandi jooksul nihkub kasvatusalases kirjanduses huvi koduselt kasvatuselt avalikule kasvatusesele. Sajandi algul mõeldakse kasvatuses kõigepealt isa vastutusele, sajandi lõpu-
poolel hakatakse aga toonitama avalikku kasvatust kui üldist käsku.⁷²

See puudutas nii jõukamaid kihte ja nende koduõpetajaid kui ka talurahvast ning selle koduõpetussüsteemi.

Meenutades Ferdinand Tönniese õpetust vastandlikest ühiskonnatüüpidest, võib kooli mõista kui ühiskondliku elu kogukondlikku ellu tungimise ilmingut.⁷³ Rohkem kogukondlikku staadiumi kuulunud koduõpetuski oli sotsialiseerimise abinõu, milles vanemate ja kiriku- ning mõisaametnike koostöös kujundati lapsi kogukondlikus (ka kirikukoguduse) elus vajalikuks peetud väärtusi ja norme austavateks inimesteks. Kuid koduõpetus ei aidanud tavaliselt kellelgi tõusta ühiskondlikul astmestikul. Seda võis aga teha kool, ehkki küla-, mõisa- ja köstrikooli sellist funktsiooni on veel sajandivahetuselgi raske märgata. Kas või seetõttu, et koolmeister oli enamasti erihariduseta pärisori ja nagu õpilasedki seotud oma kogukonna ning mõisaga. Küll aga ilmnis koolihariduse sotsiaalset tõusu stimuleeriv mõju 19. sajandi esimesel poolel, kui talurahvas sai isikliku vabaduse ja asutati kihelkonnakoolid. Nüüd ei olnud enam tegemist pelgalt erineva ülalpidamisviisi või asutamiskäiguga, ent sisuliselt ühetaolise õppevormiga. Küla- ja mõisakoolid ühelt poolt ning teisalt kihelkonnakoolid kujunesid ajapikku tüüpilise haridustee eri faasideks. Need kajastasid hariduse diferentseerimist.

Paul I ukaasid, mis pidid Venemaa revolutsioonilisest Lääne-Euroopast isoleerima, pärssisid mõneks aastaks tugevasti Läänemere provintside 18. sajandil Saksa-
maaga kujunenud tihedaid sidemeid. Isegi koduõpetajate sisseränne muutus võimatuks.⁷⁴ Kui asjatundliku tööjõu välismaalt saamine raskenes, kasvas eestlaste ja lätlaste kui võimaliku oskustöölise reservi tähtsus. On üldtuntud tõsiasi, et õppurite liikumisele seatud tõkked olid üheks Tartu ülikooli taasavamise päevakorrale tõusmise põhjuseks. Vääriks uurimist, kas Paul I poliitikal ja järgnenud sõdade ajajärgul oli mõju ka hariduse madalamatele astmetele, sh talurahvaharidusele. Kasvavast vajadusest rakendada eestlasi mitmekülgsemalt moderniseerimisprotsessis kõneleb Johann Philipp von Rothi asutatud Kanepi kihelkonnakool (1805–1818).

19. sajandi algul olid pastorid endiselt ühed talurahvahariduse ideoloogia tähtsamad kujundajad. Pastorite vastustest Tartu ülikooli koolikomisjoni pöördumisele (1803) selgub, et hingekarjaste enamik soosis just koolide asutamist. Koduõpetuse domineerimist pidasid õigeks vaid üksikud ja mõned rõhutasid koduõpetuse täht-

⁷² **Luhmann, N.** Das Erziehungssystem der Gesellschaft, 136.

⁷³ Tönniese järgi tähendab ühiskond elamist avalikus sfääris (*in public sphere*): “Me siseneme ühiskonda nagu võõrale maale. /.../ Kogukonda tuleb mõista kui elavat organismi, samas on ühiskond otsekui mehaaniline agregaat või artefakt”: **Tönnies, F.** Community and Civil Society. Cambridge University Press, 2001, 18–19. Viimases toimetulekuks annabki paremad eeldused kool kui hariduse ühiskondlikum vorm.

⁷⁴ **Lenz, W.** Der baltische Literatenstand, 16.

sust koolihariduse kõrval. Oluliseks peeti juba kirjutamise, arvutamise, loodusloo ja geograafia õpetamist. Eestlaste kasutamist oskustöölise ja ametimeestena pidasid ilmselt silmas need, kes rõhutasid teise astme rahvakooli vajalikkust.⁷⁵

Kooli kui institutsiooni möödapääsmatuse ja universaalsuse mõistmine oli 19. sajandi algul jõudnud niikaugemale, et Eestimaa 1816. ning Liivimaa 1819. aasta talurahvaseadus seadustasid koolivõrgu väljaarendamise. Eestimaal pandi kooli ülalpidamise kohustus kõigile kogukondadele, väikesed võisid selleks otstarbeks "teine teisega ühte" minna.⁷⁶ Liivimaa talurahvaseadus nägi ette kaheastmelise koolivõrgu, mille teiseks astmeks oli ulatuslikuma õppekavaga kihelkonnakool. Sellise süsteemi oli juba sajandi algul eesmärgiks seadnud Georg Friedrich Parrot, sama taotlesid ka mitmed pastoriid ja teised ülikooliga seotud intelligendid. Kooli kui institutsiooni talurahvaseadustes fikseeritud võit oli esialgu vaid põhimõteline. Ühtlase koolivõrgu kujunemiseni kulus veel mitukümmend aastat. Lembit Andreseni järgi just "koolivõrgu laienemine oli baromeetrikus, mis näitas uute majanduslike ja ideoloogiliste arusaamade levimise kiirust".⁷⁷ Koduõpetuse süsteemi täiendati 19. sajandi esimesel kolmandikul pühapäevakoolide, paranduskoolide ja rändõpetajatega. Liisk oli aga langenud kooli kasuks, mis vastas talurahva muutunud ühiskondlikule positsioonile. 18. sajandil ja veel järgmise algulgi võib talurahvakooli vaadelda kui koduõpetuse asendajat, selle puuduste leevendajat või kui koduõpetust toetavat süsteemi. 19. sajandil, eriti selle keskpaigast kujunes olukord vastupidiseks: koduõpetus kui lapse ettevalmistus kooliks ei kadunud ei siis ega hiljem. Kuid see oli täiesti erinev koduõpetusest kui rahvaõpetuse peamisest vormist päris- ja nn teorjuse ajal. Kool muutus primaarseks, kui kooli olemasolu peeti oluliseks sealgi, kus vanemad oskasid lugeda.

KOKKUVÕTE

Kogu Vene impeeriumis ei leidunud teist regiooni, kus enne tööstusajastu algust oleks talurahva harimisega tegeldud nii visalt ja järjekindlalt kui Läänemere kubermangudes. Nagu Rootsi riik nii avaldas ka Vene riik talurahvahariduse osas siinsetele kõrgkihtidele survet, ehkki mitte kuigi tugevat ja järjekindlat. Samas oli riigipoolne abi veel väiksem kui riigipoolne huvi. Riiklike suuniste tõsiselt võetavust vähendas asjaolu, et samal ajal ei tehtud Vene kubermangudes pärisorise rahvamassi harimiseks peaaegu midagi. See, mis nn Venemaa Saksa provintssides riigi toetuseta (paljudes Kesk- ja Lääne-Euroopa maades oli riik rahva harimisel üsna aktiivne) saavutati, on unikaalne Euroopa ulatuses. Rahva harimise nimel töötavate haritlaste ja mõisnike eesmärgid olid näiliselt diametraalselt erinevad: lihtsustatult öeldes oli pietistidele lugemisoskus ja nende loodud lektüür aken teispoolsusesse,

⁷⁵ Eesti kooli ajalugu, I. köide, 304.

⁷⁶ Eestima Tallorahwa Seadmissed. Tallinn, 1816, § 110.

⁷⁷ **Andresen, L.** Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu, III. Koolireformid ja venestamine (1803–1918). Avita, Tallinn, 2002, 7.

valgustajatel aga aken maailma.⁷⁸ Ometi oli mõlema suuna esindajate töö rahva arenguks hädavajalik, sest oli suunatud nii talurahva vaimse kui ka majandusliku traditsionalismi vastu.

Laialdasele lugemisoscusele pandi alus kiriku, aadli ja eestlaste eneste jõul. Liivi Aarma rõhutab põhjendatult ka linnade osa.⁷⁹ Õppetöö korraldamisel oli iseiseisev roll paljudel taluinimestelgi, kes järelikult pidid samuti nägema kirjaoscuses enda jaoks olulist eesmärki. Selle kohta leidub haridusloolises kirjanduses piisavalt andmeid, kuid omaette uurimisprobleemina ei ole seda siiani nähtud. Samas võib nii Läänemere kubermangude kui Venemaa näitel tõdeda, et pärisorjust ja tõelist rahvakooli ei saa ühitada. Küll on aga võimalik õpetada suur osa rahvast lugema kas või ainult lugemisoscuse esimese staadiumi piires. See sai võimalikuks põhiliselt tänu asjaolule, et lugemisoscus seoti religioossete eesmärkidega. Ilmalik, rahvavalgustuslik kirjasõna hakkas lugemisoscuse omandamist motiveerima ja lugemistahet virgutama hiljem.

Niklas Luhmanni sõnul seal, kus ühiskond ei hinda hariduse väärtust, koole ei asutata.⁸⁰ Rootsiaegsetel vaimulikel oli haridustöös tugev riigi toetus. Rootsi valitsus pani suurt rõhku koolide avamisele, mis tollal oligi ainuvõimalik viis lugemisoscuse peaaegu täiesti kirjaoscakatu rahva sekka viimiseks. Rahvaõpetuse eesmärk oli kindlustada luteri usu, Rootsi riigiusu positsioone Eesti- ja Liivimaal ning arendada talurahvast, kelles nähti teatavat sõjalist reservi. Vastasseis kuningavõimuga võis aadli tõrksust rahvahariduse küsimustes võimendada. Ometi leidis kirikut haridustöös toetavaid mõisnikke. Vene võimu all 18. sajandi esimesel poolel ja keskel – nõrga riigivõimu aegadel – pidid vaimulikud, osa aadlist ning talurahvastki olema haridussõbralikult häälestatud, seda kinnitab sõjajärgne koolide taastamine ja koduõpetuse korraldamine. Rüütelkonnad olid 1760. aastateni kooliasjus äraootavad ja inertsed, kuid mitte selgesõnaliselt rahvaõpetusevastasel seisukohal. Mati Laur hindab Liivimaa 18. sajandi hariduskorralduse kavu oma aja kohta edumeelseteks isegi muu protestantliku Euroopa taustal.⁸¹

Sotsialiseeriva toime intensiivsusest võib talurahvale kirjaoscuse ja ristiusu põhi- aluste õpetamise vormid reastada järgmiselt: koduõpetus, leerikool ning rahvakool kui neist kõige tõhusam. Hilisemast vaatekohast võis koduõpetus tunduda kooli primitiivse aseainena. 17. ja veel kaua 18. sajandilgi see alati nii ei olnud, sest ka kõrgemate seisuste lapsi õpetati kodus. Sellal käsitati Euroopas jõukamate kihtide laste koolipanekut (kaasa arvatud ülikool) kui koduse kasvatuse täiendust (*Ergänzung*).⁸² Seega oli koduõpetus aktsepteeritud ja loomulik nähtus. Pigem võis kool tunduda hädaabinõuna, mida vajati seal, kus vanemad oma lapsi kodus õpetada ei suutnud. Koduõpetust ei saa hinnata üheselt ei halvaks ega heaks. 18. sajandil oli see Eestis paratamatu nähtus. Kirjaoscuse õpetamine sulatati üsna

⁷⁸ Siegert, R. Volksbildung im 18. Jahrhundert, 449.

⁷⁹ Aarma, L. Kirjaoscus Eestis. 18. sajandi lõpust 1880. aastateni (nekrutinimekirjade andmeil), 80–81.

⁸⁰ Luhmann, N. Das Erziehungssystem der Gesellschaft, 159.

⁸¹ Laur, M. Rahvakoolikorraldus 18. sajandi Liivimaal, 19.

⁸² Luhmann, N. Das Erziehungssystem der Gesellschaft, 61.

kindlalt põlisesse talurahva pere- ja kogukondlikku kasvatusse. Seisusühiskonnas määras inimese elutee sünnipära, aga ka kodu. Alles moderniseerivas ühiskonnas hakkas rahvakool toimima sotsiaalse mobiilsuse esmase tegurina. See tõstis ta haridussüsteemis koduõpetusest märgatavalt kõrgemale.

Talurahva suhtumine kirjaoskuse omandamisse oli ambivalentne. Õpiti, sest seda nõudsid kirik ja mõis. Õpiti sageli ka siis, kui ülemate surve nõrgenes või lakkas.⁸³ Lugemisoskus ei saanud olla ajaviide, vähemalt mitte enne valgustusliku jutukirjanduse levimist. Kirjaoskuse individuaalne väärtus ühiskondliku aktiivsuse tõusu ja ainelise heaolu võimaldajana oli veel väike. Ometi oli kirjatundmisel sotsiaalne väärtus, näiteks hernhuutlikes ringkondades. Kindlasti oli see tähtis neile, kes kaldusid mediteerima elu ja religioossete probleemide üle. Nii juhtis koduõpetus inimesi otseselt usu (vaimsete) väärtuste juurde, kaudselt ka ühiskonnas osalemise poole. Koolil oli viimati nimetatud aspekt juba pärisorjuse lõpuaegadel tugevam, ehkki sellal valitses talurahvakoolis veel seisuslik ühtlustav kasvatus, mitte isiksuse kasvatus, ja sihiks oli kujundada religioosne maailmapilt. Hariduse personaalne eesmärk, s.o isiku võimete ja annete avastamine ning arendamine, oli kõrvaline, küll aga tähtsustati seisusele vastavat ühiskondlik-kasvatuslikku eesmärki. Massiline kirjaoskus oli ometi – ükskõik mis eesmärgil ja vormis seda levitati – ühiskonna arengut mõjutav tegur, mis muuhulgas kiirendas “mina” avastamist veel pärisorjuse kammitsais eestlasel. Kirjaoskuse õppimine-õpetamine oli esimene tähtis aste eestlaste moderniseerimise protsessis, millele järgmised said toetuda.

Valgustussajandil ja hiljemgi, kuni kihelkonnakoolide asutamiseni ning talurahvakoolide juhtimise ümberkorraldamiseni 1830. aastate lõpul ja 1840. aastate algul, hõlmas talurahva kasvatus ning õpetus nelja põhivormi: rahvapedagoogika, koduõpetus ja talurahvakool (küla-, mõisa- või köstrikool). Õppimist stimuleeris ja õpitud kinnistas, koolieelsel ajajärgul ka laiendas või asendas, leeriõpetus, mis järgnes koduõpetusele või koolile.

Süsteemide mitmekesistumine on loomulik ja paratamatu nähtus. 18.–19. sajandi vahetusel jagunes ka eesti kirjakuultuur kaheks: vaimulikuks ja ilmalikuks. Vaimuliku kirjakuultuuri püsimummist ja levimummist võis üsna kaua tagada laialdane koduõpetus (koos viimast toetava leeriõpetuse ning hõreda koolivõrguga). Hoopis dünaamilisem ilmalik kirjakuultuur eeldas aga rahvakooli arendamist. Kiiretele muutustele vastu mineva ühiskonna vajadusi ei suutnud koduõpetus domineeriva, keskse õppevormina enam rahuldada. Majanduslikud, sotsiaalsed ja kultuurilised tegurid hakkasid kooli muutma ühiskonna uuendamise tööriistaks ning omaette eesmärgiks.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi toetusel (grant nr 6896).

⁸³ Saksa autorid peavad varauusaegset rahvast vägagi õpihimuliseks, kuid katekismuse tuupimine (*Katechismusdrill*) tekitas tuska. Kokkuvõttes ei kandnud haridustöö kuigi palju vilja: **Siegert, R.** *Volksbildung im 18. Jahrhundert*, 448.

GOALS AND FORMS OF PEASANT EDUCATION

From the end of the Swedish period until the abolition of serfdom

Väino SIRK

In Western and Central Europe, the Reformation gave the initial impetus for spreading literacy skills among peasants as early as in the 16th century. In Estonia, systematic reading education for peasants had its start in the second half of the 17th century, when the country was under Swedish supremacy. The Swedish crown and its Lutheran state church aimed at the consolidation of the Lutheran faith on the eastern shores of the Baltic Sea, and thus sought to provide literacy training to peasants, seeing them as an underpinning in their confrontation with the local landed gentry and also as a certain military reserve. More than fifty peasant schools were established; primers, religious books and official bulletins were printed in Estonian.

The incorporation of Estonia into Russia (*de facto* in 1710, *de iure* in 1721) was followed by a deterioration of the legal status of peasantry. Until the 1760s the state pursued a virtual nonintervention policy regarding popular education. However, promotion of reading skills and religious instruction continued on the initiative of pastors, landlords and peasants, backed by the spreading Pietist tendencies and the Herrnhut movement imported from Germany. In 1739 the Bible was issued in the Estonian language. Educational work with its predominantly religious goals was mostly carried out through home teaching. Under the guidance of the Church, peasants who had acquired reading skills taught children at home. This system was, however, difficult to manage and control, and it was next to impossible to improve the skills of the teaching individuals or introduce new elements into the studying process. A major drawback of home teaching, in view of the general system theory, was the non-existence of explicit boundaries. The primitive reading skills acquired at home failed to open the door to social mobility for young people. Peasant schools as manageable institutions with fixed system boundaries were few in number, and in places there were no schools at all. On the other hand, the home teaching process witnessed by the whole peasant household (often 15–20 individuals) slowly but steadily promoted literacy among the general public.

The 1760s, the period of Catherine the Great's reign, saw a continual increase in the presence of the Russian Empire in the Baltic Provinces. The government exerted certain pressure on the nobility with respect to popular education. Recruitment of Estonian nationals into the Russian military forces was introduced (1797), the relationship of the state and the peasant tightened. The state was interested in the young recruits' capabilities and skills, including those of reading and writing. During the Napoleonic wars the disposition of the wider public and the possibilities of influencing it acquired even greater importance for the government. Towards the end of the 18th century and at the beginning of the 19th century, Russia implemented major reforms in education and health care. In the Baltic Provinces,

however, peasant education mostly remained the responsibility of the local nobility and the Church, seeing that the government was not engaged in educating the masses of serfs in ethnically Russian provinces either. The paradigm of the Enlightenment and European ideals as well as the government's legislative pressure gradually enhanced public awareness of the role of peasant schools. However, home teaching as a community institution (according to F. Tönnies) was hardly able to satisfy the needs of a society facing rapid changes. Nor was it able to secure the development of Estonian secular literacy, which had its beginning at the end of the 18th century. Economic, social (abolition of serfdom in 1816–1819) and cultural factors contributed to the transfiguration of the institution of peasant schools into an instrument of social transformation and a goal *per se*.